

פנקס הנימולים של רבי אברהם יחזקאל ראוינה בכ"ר שמואל חי מוירונה ועוד פנקסים במאה הי"ט באיטליה על רקע זמנם ומקומם

פנקסי מוהלים רבים נותרו בידינו, בייחוד מאיטליה וממערב אירופה. ערכם של פנקסים אלו אינו מצטמצם בכך שעל פיהם אנו יודעים את תאריכי לידתם של אישים שונים, אלא הם מהווים גם מקור לידיעת מעשים שהיו ולהלכי רוח ששררו במקום ובזמן שנכתבו. הפנקס האיטלקי הראשון הידוע הוא זה של הרמ"ע מפאנו, מן המאה הי"ד.¹ אף מהמאה הי"ט שרדו פנקסים רבים, למרות שתהליך ההתכוללות של יהודי איטליה היה אז בעיצומו.² חלק גדול של פנקסים אלו נרשמו בדפים שצורפו לספר "סוד ה'", העוסק בענייני מילה, בייחוד על פי הקבלה, והכולל בתוכו גם סדר ברית מילה. על פי רוב הדפים המצורפים הם לאחר דפי הספר, אולם יש שהוכנסו בין דפיו של הספר עצמו, כאשר בקהילתו של הכותב היו נהוגות אמירות שלא נדפסו בספר.³

אף כי אין מתכונת קבועה לפנקסים אלו, על פי רוב הם דומים זה לזה בצורתם ובתוכנם. יש בצורתם של הפנקסים בכדי להעיד על אופיים של כותביהם: יש המצטיינים בסדר מופתי, ויש שנכתבו בחיפזון וללא תשומת לב לצורתם החיצונית.⁴

* תודתי נתונה לד"ר רנטו שפיגל מהארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי ולר' הלל משה סרמוניטה מהמכון לתצלומי כתבי יד עבריים בירושלים על העזרה שהושיטו לי באיתור חומר ששימש רקע להכנת מאמר זה.

¹ ראה אלדו לוצטו, פנקס המוהלים של יחיאל בר מנחם כלבי, הערה 1, אסופות, שנה ב.

² ראה להלן בהערות, מהערה 46 ואילך.

³ למשל, רבי אברהם רגיו, אביו של יש"ר וחתנו של רבי אברהם בכמ"ר שמואל חי מורפורגו, רבה של גוריציא, ששימש כמוהל בין השנים תק"ם-תרי"א (1780-1841) כנראה בגוריציא, הכניס בפנקסו, הכרוך גם הוא עם ספר "שרביט הזהב" (שמור בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי IT 1193), תוספות שונות בכת"י הכתובות על דפים שאותם כך הכותב בין דפי הספר. כך לאחר דף יא, שבו מסתיים סדר ברית מילה הנדפס, מצויים דפים בכתב יד בהם סדר ה"עקידה" ותפילות. אמירות אלו היו נהוגות, כפי הנראה, בקהילתו של הכותב, וכיוון שלא נדפסו הוסיפו בכתב יד.

⁴ פנקסי המוהלים השמורים אצל משפחת מורפורגו ברביבים (תצלומיהם נמצאים בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, תיק P 96/53) מצטיינים בעיטורים מיוחדים. לראשון שבהם שער מעוטר ושולי עמודיו מעוטרים בענפי גפנים. גם לפנקסו של מרדכי בכ"ר יצחק פציפיצי מפירנצה (שמור בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, תיק IT 1191) שער מעוטר הכתוב כתיבה תמה יפה הפליא ומסומנים בו שוליים וקווים ישרים בין רישום לרישום. פנקס זה כולל שני חלקים. לחלק הראשון שער מעוטר, והוא מכונה על ידי הכותב "ספר ברית קדש". חלק זה כולל את הפיוטים "זכור ברית" ו"שבטי נחלתך חסדיך יזכור", תפילות שונות למוהל, סדר ברית מילה, ובסופו "שיוויתי" בצורת מנורה. לחלק השני פתיחה קצרה: "זאת הפעם הראשונה שה' עזרני ויכני למול", והוא כולל רשימות נימולים, הכתובות לרוב בסגנון שבלוני, מלבד פתיחות חגיגיות פה ושם, בעיקר ברישומים הראשונים. כך למשל רישום י"ד, הפותח במילים "בוחר המחשבות ובוחר הלבבות סיעני למול", או ברישום י"ז: "שכתב הכורא ויתעלה היצור". לפנקס מחוברת סימנייה מעוטרת. פרטים אישיים אינם מצויים בפנקס, מלבד רשימות חגיגיות אודות הולדת בניו של הכותב (רישומים ה, סא, פא, קד). מרדכי פציפיצי פעל כמוהל בין השנים תרט"ז-תרע"א (1856-1921) וערך 798 מילות. לעומתם ישנם פנקסים דוגמת זה של ר' ישראל מקסלי (שמור בארכיון המרכזי, תיק IT 57) שנראה כי נכתבו בחיפזון. על פנקס זה ראה עוד להלן, הערה 30.

בדרך כלל פנקסים אלו מכילים דינים, תפילות ופיוטים, הנוגעים למילה, ולצדם רשימות נימולים הכוללות לעתים גם סיפורי מעשים הקשורים לנימולים אלו. בין המוהלים היו כאלה שאף אבותיהם כיהנו כמוהלים. מוהלים אלו ירשו את פנקסי הפיוטים של אבותיהם והשתמשו בהם. פנקסיהם של הללו אינם כוללים אלא רשימות נימולים.⁵

לצד הפיוטים שנדפסו במקומות שונים, המועתקים בפנקסים אלו, מצויים בחלק מהפנקסים פיוטים שכלל הירוע לא נדפסו. אלה חוברו ככל הנראה על ידי המוהלים עצמם או בני קהילותיהם.⁶ בין יהודי איטליה נפוצה הייתה כתיבת שירים עבריים, בהם שירים המיוחדים לאירועים שונים כברית מילה. כתיבה זו יש לה עדויות גם במאה הי"ט.⁷

רוב רשימות הנימולים כתובות בסגנון שבלוני, הכולל ברכות מסורתיות לנימול ולמשפחתו, אולם יש מהמוהלים שהראו את כוחם הגדול במליצה אף ברשימות אלו. כרגיל, רצופות המליצות שבירי פסוקים, מליצות תלמודיות וכדומה, המעידים שכותבן היה יודע ספר ומצוי אצל המקורות.⁸

כל רשימות הנימולים שאותן ראיתי פותחות ברישום חגיגי, על פי רוב גדוש במליצות ושבירי פסוקים, שבהם מודה הכותב על כך שזכה לעסוק במקצוע המילה. אין מתכונת קבועה לפתיחות, אף לא לאורכן.⁹ ברם רוב הפתיחות כוללות מספר משפטים, לעתים מחוזרים.¹⁰ יש שהכותב הכין שער מעוטר ובו כתב את הפתיחה.¹¹

⁵ כזה הוא הפנקס השני של משפחת מורפורגו או פנקסו של אברהם פציפיצי. אברהם בן מרדכי פציפיצי נולד, על פי הרישום בפנקסו של אביו (ראה לעיל הערה 4) בפירנצה, ככ"ט תשרי תרל"א. הוא כיהן כמוהל בין השנים תרנ"ב-תש"א (1892-1941) שבהן ערך 272 בריתות. חוץ משבעת הרישומים הראשונים, כל רישומיו הם באיטלקית. רבות מהמילות שערך היו לבנים מנישואי תערובת, ביניהם גם כאלה שנולדו לאב יהודי ואם גויה. הללו עברו בנוסף למילה גם טבילה לצורך גיורם. פנקסו שמור בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי יחד עם פנקסו של אביו.

⁶ לרוב אין הכתבים מוסרים לנו את שמם של מחברי הפיוטים. יוצא מכלל זה הוא חתנו של רבי אברהם מורפורגו (ראה לעיל הערה 3). לאחר שרשם את הפיוט הידוע "זכור ברית אבותינו" (פיוט זה נדפס כבר פעמים רבות, עיין וידיון בערכו) הביא פיוט נאה תחת הכותרת "שיר לומר בסעודת ברית מילה קודם ברכת המזון חיבר אותו מעלת הח' חמי ר' אברהם מורפורגו ז"ל".

⁷ ראה: הרב ד"ר אלברטו משה סומך, "פיוטים בלתי ידועים במחזור כתב יד איטלקי מתחילת המאה הי"ט", ספר הזיכרון לרב ד"ר מנחם עמנואל הרטום, עמ' 201, וראה שם עמ' 208, "פיוט לברית מילה".

⁸ כך למשל בפנקסים המצויים בידי משפחת מורפורגו מרכיבים (ראה לעיל הערה 4), אף המספור מצוין לעתים בנימטריות; הרישום ל"ב, למשל, פותח במילים "לב טהור ברא לי אלקים". רישום ס פותח: "שישים גיבורים יהיו הנימולים על ידי בתורה ובמצות". רישומי חתנו של רבי אברהם מורפורגו (ראה לעיל הערה 3) מלאים גם הם במליצות דומות; רישום רמ"ו, לדוגמה, פותח במילים "יורם על כל רמים".

⁹ בפנקס מוהלים השמור אצל משפחת מורפורגו (ראה לעיל הערה 4), אשר בכתיבתו הוחל בשנת ה'תקכ"ו (1766) מצויה פתיחה מליצית בת חמישה עמודים. בנו של אותו מוהל הסתפק בפתיחה קצרה הרבה יותר, המרמזת על כך שהכותב ממשך דרכו של אביו כמוהל: "באמת אמרו חכמים ודבריהם חיים קימים ונחמדים האבות סימן לבנים אם טובים הם אשרי בניהם ובני בניהם אחריהם כי ימצאו פתח פתוח נכון לפנייהם לעשות רצון קוניהם כשאוחזים מעשי אבותיהם בידיהם והלב חומד דרך טבע לעשות כמעשיהם ונמצא שם..... ותאווהם יביא להם". לעומת זאת מרדכי בכ"ר יצחק פציפיצי (ראה לעיל הערה 4) מפירנצה מסתפק בפתיחה בת שבע מילים: "זאת הפעם הראשונה שה' עזרני וזיכני למול".

¹⁰ יש להצביע על פתיחתו של המוהל ר' ישראל מקסלי (ראה להלן הערה 30 ולעיל הערה 4): "ארומם לרוכב מעונים שהדריכני בנתיב יקרה מפנינים כי ביקש ישראל לישב בשלווה ליקח את הברכות לרוק דמים מן הזבחים ומן המנחות". בהמשך כתב המוהל מליצות נוספות ופתח ברישימת הנימולים.

¹¹ כך, למשל, בפנקסו של מנחם ויואנטי שבו נרשם בשער "ספר זיכרון טוב אשר בו נקבו בשמות כל הילדים אשר חנן וזיכה אלודים אותי מנחם בכ"ר אליעזר ויואנטי למול את בשר עורלתם מן היום הזה

יש הממעטים כפרטים, ואינם מציינים אלא את שמות הנימול, שמות הוריו ושמות סנדקיו השונים (סנדק, סנדקת, סנדק קטן). לעומתם יש המרכיבים כפרטים אודות הנימול ומשפחתו או אודות מצבם שלהם בעת עריכת המילה. בייחוד מרובים הם הפרטים הנוגעים להלכות מילה.¹²

בכל פנקסי המוהלים רשימות חגיגיות אודות הולדת בניהם שלהם, ויש שרשמו אף את שמות בנותיהם בתוך רשימות הנימולים.¹³

רשימות המוהל שכללו את הילדים שנימולו על ידו נרשמו בדרך כלל לשם צרכיו האישיים, אולם יש שהשלטונות השתמשו ברשומים אלה לצורכיהם.¹⁴

בקובץ אסופות, שנה ב (תשמ"ח), פרסם ד"ר אלדו לוצטו ז"ל פנקס מוהל שנכתב ע"י המוהל רבי יחיאל בר מנחם כלבי.¹⁵ רי"כ כיהן כמוהל בוירונה החל משנת ה'תקס"ז ועד שנת ה'תר"ד (1807-1844), שבהן מל, בעיקר בוירונה, אולם גם בערים אחרות בצפון איטליה, כ-203 ילדים.

שלא כפנקסי מוהלים אחרים, פנקס זה אינו מכיל תפילות בענייני מילה, ואין בו אלא פיוט אחד, אשר גם הוא אינו עוסק בענייני מילה, סונטה "לגביר שמואל כלבי רע כאח לי וקרובי". תכף אחר פתיחה קצרה "תהילה אביע לרוכב בשמי שמי קדם שזכני להתחיל מה שאהבה נפשי מיום עמדי על דעתי", פותח רי"כ ברישום הנימולים. ברם רשימותיו מלאות

אשר החילותי להתרגל בעבודה הקדושה הזאת השקולה כנגד כל המצוות והלאה והיה זה פה קורפו יום ד' ו' לחודש כסליו שנת בך ה' חסיתי לפי"ק כ"ט לחדש נובמברי שנת תשע"ה למנינם". יש לציין כי פנקס זה אינו כולל תפילות ופיוטים ואין בו אלא רשימת נימולים ורשימות אישיות. הפנקס שמור בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים, תיק 62/43 P.

¹² כך מצינו בפנקסי משפחת מורפורגו (ראה לעיל הערה 4) שבהם מרובים הפרטים הן על משפחת הנימול והן על נסיבות המילה. כך למשל ברישום קעד מיום ד' של חנוכה ה'תרל"ז מספר הכותב כי מל ילד "שהיה בן ארכעה חורשים בקירוב... מפני שנולד בשבעה חרשים חלוש מאד". ברישום ל"ב משנת תרי"א הוא מציין כי היה "ביום שמחת הרעש", כנראה חג מקומי של יהודי אנקונה, מקום מגורי הכותב. ברישום סג מיום ו' בשבט ה'תרכ"ו (1866) הוא מספר כי לגיסו, חיים מפירוג'יא, נולד בן, ברם הלה לא יכול להשתתף במילתו של בנו, כיוון ששהה באותה עת "באנגליה במצור ובמצוק עת צרה היא ליעקב וממנה יושע ורווח והצלה יעמוד לכל הק"ק הזה ובפרט לי ולכל קרובי והנלווים אלי, ברכתי ברכת להכניסו בכריתו בלא שם ומלכות". ייחודית היא הרכו של מנחם ויואנטי (ראה לעיל הערה 11) אשר אינו מוסיף הערות בגוף הרישומים אלא מוסיף כהערות בשוליים, לדוגמה: בשולי רישום קמד נרשם "נולד ע"ש בין השמשות לכן נימול היום משום ספק".

¹³ כגון זה מצינו אצל ראי"ר, וראה עוד להלן. למוהל מנחם ויואנטי (ראה לעיל הערה 11) לא נולדו בנים כי אם בנות. את שמות בנותיו לא כלל המוהל בתוך פנקסו אלא רשם את שמותיהן ותאריכי לידתן בדפים מיוחדים בסוף פנקסו, ובהם רשם את תקציר תולדות חייו.

¹⁴ דוגמה לדבר אנו מוצאים בפנקסו של מנחם בכ"ר אליעזר ויואנטי, הוא פעל בווינציה ובסביבתה בין השנים תקל"ח-תקע"ח (1768-1818), וראה עליו לעיל (הערה 11). בפנקס שלושה אישורים באיטלקית בתחיתו ובחיתו של המתרגם הציבורי המוסמך, היהודי יעקב עמנואל קרקוביה, שבהם אישר כי תרגם לאיטלקית רישומים מתוך הפנקס. האישור הראשון הוא מ-8 במרץ 1808, השני מ-5 במאי 1811, השלישי מ-30 במרץ 1812. בשולי הרישומים שתורגמו נרשמה הערה באיטלקית המפנה את הקורא לאישורי המתרגם.

¹⁵ הפנקס שמור בספריית אוניברסיטת בר אילן, כ"י מספר 614.

סיפורי מעשים הקשורים כולם לנושאי מילה, בעיקר בעיות הלכתיות. רי"כ נוהג לציין ברשימותיו גם מנהגים שונים הקשורים לענייני מילה.¹⁶ לדברי ד"ר לוצטו ז"ל היה רי"כ אדם מלומד ושלט היטב בלשון העברית.¹⁷ הפנקס כתוב כולו בלשון זו וגדוש במליצות תנכיות ותלמודיות, בייחוד ברשימות המספרות על אירועים שונים וברשימות חגיגות אודות הולדת בניו.¹⁸ רי"כ עצמו מציין כי לא היה המוהל היחיד בוירונוה, ומלבדו פעל כמוהל גם הרופא נפתלי פררזי. בחודש אב תקס"ז קיים רי"כ התייעצות עם שני מוהלים נוספים בנוגע לתינוק שנראה כמוהל, ולאחר מכן, על פי הוראת "המורי צדק", עם שלושה מוהלים אחרים, אולם לא ברור אם מוהלים אלו היו תושבי וירונוה. לפיכך מסתפק ד"ר לוצטו אם לצד רי"כ פעלו בוירונוה, חוץ מהרופא נפתלי פררזי, מוהלים נוספים. אמנם הדבר ברור כי החל משנת תקצ"ו (1836), שמונה שנים קודם פרישתו של רבי יחיאל כלבי, פעל בוירונוה מוהל נוסף, שייחכן שאף היה תלמידו.

מצוי תחת ידי הספר "סוד ה'", דפוס מנטובה, שנדפס עם הספר "שרביט הזהב" סביבו, שנת "היא לך לאות לפ"ק" (תק"ג, 1743), ובסופו פנקס מוהלים בן כחמישים דפים. תצלום הפנקס מצוי בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי (תיק IT 1311). רשימות אלו נכתבו בידי רבי אברהם יחזקאל ראוינה, שפעל כמוהל בוירונוה בין השנים תקצ"ו-תרמ"ד (1836-1884), שבהן ערך, על פי רשימותיו, 318 בריתות, מספר זהה למספר הבריתות שאותן ערך רי"כ.¹⁹ הפנקס מתחלק לשני חלקים: בחלק הראשון תפילות, כוונות וכדומה; ואילו החלק השני רובו ככולו רשימת נימולים. החלק הראשון כולל פריטים אלו: "סדר המילה שנהגו בחברון טוב" ביום המילה לפני הכסא של אליהו הנביא זכור לטוב"; "סדר המילה בקצרה מספר שרביט הזהב"; קצת דיני מילה (מועתיקים גם הם מהספר "שרביט הזהב"); רשימת דיני מילה מהספר "סוד ה'"; תפילה לפני הברית, גם היא מהספר "סוד ה'"; "תפילה אחרת קודם המילה והיא כללית למוהל ולסנדק", גם היא מהספר הנ"ל (שלא כקודמתה, תפילה

¹⁶ כך לדוגמה הוא מציין כי "ברוב עם הדרת מלך אתן שבח ותודה לאל עליון ש"ק הגדול י"ב לחדש ניסן שנת התקס"ח ליצירה מלתי בן בבית הכנסת קק"י אשכנזים אחר תפילת מוסף"; וכן "ביום שמחת תורה היתקע"ב בין אשרי ויהללו".

¹⁷ יש לציין כי חכמי איטליה השתמשו בלשון הקודש כשפת דיבור חיה לצרכי לימוד, ולפיכך אין פלא שלשון זו שגורה היטב בפייהם ובקולמוסם. ראה על כך בהרחבה בהקדמתו של יעקב בוקסבוים ל"אגרות בית ריאטי", תל אביב תשמ"ח, עמ' 1, וראה עוד להלן הערה 55.

¹⁸ אם כי רוב פנקסי המוהלים כתובים עברית, ישנם גם כאלה הכתובים איטלקית. ספריית אוניברסיטת בר אילן (כ"י מספר 786) מצוי פנקס מוהלים, כתוב על קלף, ובו שני חלקים. לחלק הראשון שער מעוטר שבתוכו נרשם "פזמונים למילה". חלק זה מכיל פזמונים למילה, שרובם נדפסו במקומות שונים, וסדר ברית מילה, ללא תוספות כתפילת המוהל כוונות וכדומה. חלק זה כתוב כולו כתיבה מרובעת תמה הנתונה במסגרת פשוטה. בסיום החלק הראשון נרשם כי נכתב בחודש אייר תע"ב (1712) בפירנצה על ידי יוסף רפאל תאוריאטו "לכבוד היקר רבי דוד יצ"ו [בכמ"ר אלישע פראטו נר"ו] יהי רצון שיזכה למול עשרת אלפים מישראל". בחלק השני רשימת נימולים, שנימולו ע"י דוד פראטו בין השנים תע"ב-תקכ"א (1720-1761). דוד פראטו לא זכה למול עשרת אלפים מישראל, כי אם כ-45. רשימת הנימולים כתובה כולה איטלקית, חוץ מהתאריך העברי בכותרת ומהשם העברי. פרט הראוי לציין הוא שעד כ"ח של ראש חדש אייר תע"ז נרשם בתאריך "של ראש חדש"; ורק מ"ט"ו של חדש אדר תע"ח נכתב "של חדש". בגוף הרישום מופיע תמיד התאריך הלועזי. וראה עוד לעיל הערה 5.

¹⁹ מספר יהודי וירונוה באמצע המאה הי"ט לא עלה על אלף ומאתיים איש.

זו מבוססת על הקבלה, ובה צירופי שמות, כוונות וכדומה); רשימה "מהרב המקובל מעבר יבוק" שתוכנה "טוב הצפון למוהלים" (על פי כתב היד הרהוט שבו נכתבה נוספה כנראה מאוחר יותר); "כוונת המילה וברכתה בסדר קצר ששלח החכם השלם הרמ"ו לתלמידו החשוב כמוהר"ר ב"ך ז"ל" שהועתקה מהספר "סוד ה'"; רשימה בכתב רהוט "נוסח למזל תאומים";²⁰ תפילה למוהל אחר המילה מהספר "סוד ה'"; ולאחריה נרשם בכתב יד רהוט "אח"כ יאמר עלינו לשבח עד שהוא נוטה שמים"; מנהגים, דינים וכוונות מהספר "סוד ה'"; פרק סז בתהלים ופסוקים שונים הנאמרים קודם ברכת המזון; ברכת המזון לברית מילה בתוספת פיוטים שונים, כנדפס בספר "סוד ה'";²¹ "סדר המילה טוב שראיתי בירושלים ת"ו"; "סדר הפסוקים שאומרים בשעת המילה פסוק אחד אבי הבן או המוהל, וכל פסוק ופסוק חוזרין אותו כל הקהל כאחד העומדים בברית"; ב' פיוטים לברית מילה: האחד "הוכן בחסד" (ראה נספח) שהוא כנראה פרי רוחו ועטו של הכותב,²² והשני הפיוט "זכור ברית".²³

החלק השני, כאמור, רובו ככולו רשימת נימולים, אולם גם אי אילו רשימות אישיות, שיש בהן כדי ללמד על קורות חייו של כותבן. הרשימות כתובות כולן עברית²⁴ ככתב איטלקי רהוט.²⁵

ראי"ר מספר את רישומיו במספר סידורי באותיות עבריות א"ב עבריות.²⁶ ראי"ר מציין תמיד את התאריך העברי בלבד.²⁷ כאשר המילה חלה בשבת הוא מציין גם את פרשת השבוע.²⁸

²⁰ רשימה זו נוספה, כפי הנראה, בעקבות מעשה שהיה, על פי הרשימות שבחלק השני, "כיום א' יוד לחדש כסליו שנת ה'ת"ר [1840]". כיום זה נימולו דוד וחזקיה אברהם, בניו התאומים של שמואל אשכנזי.

²¹ יש לציין כי אף שב"שרכיט הזהב" מופיעים שלושה נוסחים: "אשכנזי ופולין", "קהל קדוש אטליאני" ו"מנהג ק"ק ספרדים", לא העתיק הכותב אלא את נוסח אשכנזי ופולין. כנראה היה זה המנהג המקובל בוירונה, מקום מגורי הכותב, שם הייתה, מאז המאה ה"ט, קהילה אשכנזית גדולה. על הקהילה האשכנזית ויחסיה עם אחותה הספרדית, ראה: פרופ' ישעיהו זנה, "אבני בניין לתולדות היהודים בוירונה", בתוך: "ציון", כרך ג (תצ"ח), מכוא, עמ' 141-143; ושם מדור ב, מחלקה ו, עמ' 154. עובדה אחרת הראויה לציון היא מציאותם של כתמי יין רכים בדפים המכילים את ברכת המזון, דבר המעיד על שימוש שעשה הכותב ברשימותיו.

²² כך נראה מהפתיחה "זיכרון לטובה מפי המוהל", שהרי גם רי"כ לעולם פותח את סיפורי המעשה שברשימותיו במילה "זיכרון".

²³ פיוט זה מופיע גם ב"פזמונים למילה", (ראה לעיל הערה 18), וכבר נדפס פעמים רבות. עיין ערכו ב"אוצר השירה והפיוט" לדוידוון.

²⁴ למעט אי אלו שמות לועזיים, ההולכים ומתרבים ככל שהשנים מאוחרות יותר, וככל שגברה מגמת ההשתלבות בחברה הכללית. לראשונה נקרא ילד בשם לועזי בי"ז תמוז תר"ח, "חיים בלעזו" "Enrico". בשנים מאוחרות יותר נכתב השם הלועזי מיד אחר השם העברי, ללא התוספת "בלעזו". למרות זאת יש לציין שרוב הנימולים נרשמו בשם העברי בלבד. גם ברישומיו של רי"כ אין השם הלועזי מופיע אלא חמש פעמים, ואף זה בשנים המאוחרות יותר של פעילותו. ד"ר לוצטו ז"ל (כמאמרו, ראה לעיל הערה 17) מציין כי כל בעלי השמות הלועזיים שאותם מל רי"כ נימולו מחוץ לוירונה.

²⁵ בעוד רי"כ אינו עקיב בסוג הכתב; ויש בין רישומיו הכתובים כתב רהוט ויש הכתובים כתב מרובע, רשימותיו של ראי"ר כתובות כולן כתב רהוט. כרם רי"כ מסמן, בין רישום לרישום, קו לכל רוחב הדף, דבר שראי"ר אינו נוהג בו.

²⁶ יש לציין שבפנקסו של רי"כ מספר סידורי בספרות, הנפסק במספר 166. המספור הוא בעיפרון ונראה שלא נעשה בידי רי"כ עצמו, ודבר זה ד"ר לוצטו ז"ל לא עמד עליו.

מרשימות אלו ניתן ללמוד גם על מנהגי מילה שונים.²⁹ ראי"ר אינו מציין רק את שם הסנדק, אלא במקרים רבים גם את שם הסנדקת, כנראה האישה המביאה את הנימול למקום הכרית. אף כי פעמים רבות סב הילד שימש כסנדק, לעתים נתכבדו בכך אחרים: קרובי משפחה, נכבדים וכדו'. לעתים נתכבדו בסנדקאות אף כאלה המכונים "הבחור", ואפילו "הגער". ייתכן שכיבודים כאלה ניתנו כסגולה למציאת זיווג הגון.³⁰

²⁷ ברוב פנקסי המוהלים מאיטליה מופיע לצד התאריך העברי גם התאריך הלועזי. שימוש זה היה מקובל בקהילות אלו מקדמת דנא. לעתים מוצאים תאריך לועזי אף בתשובות הלכתיות. ראה, למשל, "פחד יצחק", ערך "ביעור מעשרות", ועוד. יוצאים מכלל זה ראי"ר, שאינו מזכיר תאריך לועזי כלל, ורבי ישראל מקסלי (ראה להלן הערה 30), שגם הוא אינו מזכיר תאריך לועזי. ברישומים הראשונים של רי"כ לא נזכר אלא תאריך עברי. לראשונה הוא מזכיר תאריך לועזי בקשר לברית אותה ערך במנטובה: "שם הייתי על דברת מצווה רבה ושם מלתי לשמונה כמצוות עדות ה' נאמנה ילד יולד לכמ"ר אהרון חי גאליצו כביל ש"ק כ"ט תשרי שנת תקע"א למנינו סדר ביום ברא אלקים אדם המסכים ליום 27 למנינם". יש לציין כי הקטע כולו כתוב כתיבה מרובעת תמה ורק התאריך הלועזי בכתב רהוט. ברישום מיום ט"ו בניסן ה'תקע"ב, לאחר הסיום המקובל "יהי רצון שיוזכו הנוריו לגדלו לתורה ולחופה ולמע"ט אמן" נרשם: "זוהי היה למניין אומות העולם 1812 marzo 30". משם ואילך ציין רי"כ את התאריך הלועזי מיד לאחר הסיום "אכ"ר". בפנקסו של המוהל רוד פראטו מפירנצה מצוי התאריך הלועזי בגוף הרישום העברי בכותרתו.

²⁸ כך נהג גם רי"כ.

²⁹ אם כי שלא כרי"כ, לא נהג ראי"ר לכלול ברישומיו במפורש מנהגים ואף אינו מציין מעשים שהיו וספקות הלכתיים שונים שנתעוררו, מלבד הרשימה "חסדי ה'" דלהלן.

³⁰ קיים דמיון בין חלק זה לבין פנקס מוהלים אחר, גם הוא מאיטליה ומאותה תקופה, השמור בגני הספרייה הלאומית SR37A2047 לא ידוע מי היה כותבו של פנקס זה, ברם נראה שהיה גם הוא מוהל. פנקס זה כרוך גם הוא עם הספר "סוד ה'" מהמהדורה הנ"ל, אם כי דפיו קטנים יותר מרפי הספר. על פי הרישום בשער הספר היה שייך לאדם בשם אלמנסי (אולי אספן הספרים הנודע, ידידו של שר"ל, יוסף אלמנסי. עיי' עליו: זמורה, אחרית דבר לספר "נום זהב", תל אביב תש"י). פנקס זה כולל: "סדר הסדק", וכו' "לשם יחוד" ותפילה, "ואחר כך יאמר תפילה זו והיא כללית למוהל ולסנדק" (תפילה זו נדפסה בספר "סוד ה'", דף יב); "ואחר כך יאמר זה", תפילה נוספת לאבי הבן; פזמון למילה "קרבן קטורת נחוה" שככל הידוע עדיין לא נדפס וייתכן שחובר בידי כותב הפנקס; סדר ברית מילה כנדפס ב"סוד ה'", סימן ו', כולל הפיוט "מדם בשרי"; "ואחר המילה יאמר זה", תפילה לאבי הבן אחר המילה. לפי קטלוג בית הספרים הכיל גם פנקס זה רשימת נימולים, אולם זו כנראה הוסרה. אף כי כותבו של פנקס זה כמעט לא העתיק דבר מספר "סוד ה'" ככתבו וכלשונו, הרי רוב התפילות שרשם בנויות על תפילות המופיעות בספר "סוד ה'", וכולן על פי הקבלה. גם בפנקס זה שני פיוטים: האחד נדפס, והשני כנראה חובר על ידי כותב הפנקס. ברם בעוד שבפנקסו של ראי"ר מועתקים דינים רבים ו"כוונות", פנקס זה אינו כולל אלא תפילות ופיוטים. עוד מן הראוי להזכיר שבעוד שבפנקסו של ראי"ר רובו של החלק הראשון כתוב בכתב מרובע ובכתיבה תמה, הרי שפנקס זה כתוב כולו כתב רהוט איטלקי. מעניין לציין שבפנקסו של ראי"ר נרשמו בעיפרון, באותיות מרובעות, בסופה של ברכת המזון, לפני "עושה שלום", המילים "ארזי לבנון". "ארזי לבנון" הוא פיוט לברית מילה המופיע ב"סדר ברכות". גם בפנקס זה נרשמו, בעט אמנם, גם כן באותיות מרובעות, בתוך ספר "סוד ה'", דף ת, אחר "כל הנשמה", המילים "ברוכים יושבים ועומדים", גם הוא פיוט המופיע בסדר ברכות. פנקס אחר, מתקופה מוקדמת מעט לתקופתו של ראי"ר, מזכיר גם הוא, בצורתו, בתוכנו, וברוחו הקבלית, את פנקסו של רי"כ. פנקס זה הוא פנקסו של רי"כ ישראל מקסלי (ראה לעיל הערה 10). פנקס זה מחולק גם הוא לשני חלקים. החלק הראשון כולל את הפיוט "ארזי לבנון"; פרק קכח בתהילים, ואחריו נרשם "או יאמר מזמור זה וכרצונו"; מזמור קיב שם; סדר ברית מילה; "שם לכוון בזמן המציצה כדי להעמיד הרם", בברכת אשר קידש מופיעה הערה הלכתית של השי"ך בקשר לנוסח הברכה והערות מוהר"ן החולק עליו "לפי הפשט והסוד"; ברכת המזון לברית המילה (נוסח אשכנז); בורא פרי הגפן וברכה מעין שלוש. אחרי כמה דפים ריקים מופיעים צירופי שמות לברית; תפילת המוהל (מהספר "שרביט הזהב") תחת הכותרת "יתפלל המוהל ויעשה המצווה בשמחה"; תפילה לאבי הבן; תפילה למוהל אחר ברכת "אשר קידש"; מעשה "מפי הר"ר חיים סגרי

יש לציין שאף כי עיקר פעילותו של ראי"ר היתה בוירונה, גם הוא, בדומה לרי"כ ולרוב המוהלים שחיו בזמנו, מל לעתים תינוקות גם במקומות אחרים. כך למשל: "ביום שבת קודש נח א' לחדש מרחשוון שנת התרי"ט" (1859) מל ראי"ר בויסנצה את יוסף ריאטי, בנו של נחמיה ריאטי; בד' אלול תרכ"ה (1865) מל בפרארה את שמואל, בנו של "מעלת הרופא ר' יוסף ראוינה" שכנראה היה בן משפחתו.³¹ מילות נוספות נערכו על ידו גם בווינציה. מעניינת העובדה שכל אימת שנתכבד רופא בכבוד בכריתות שערך, ציין ראי"ר את היותו רופא, כברשימה הנ"ל, או למשל ברשימה מיום כ"ו כסלו התרי"ז (1857) המוסרת שמנחם יעקב בן מתתיהו הכהן נימול "על ברכי מעלת החבר והרופא ר' מנחם ריקאנאטי".³² יש מקום להנחה שראי"ר עצמו היה גם הוא רופא,³³ אולם אין ברשימותיו סימוכין לכך.

מבין כותלי רשימותיו של ראי"ר ניכר כי היה מעורה היטב במסורת היהודית. רשימותיו, כאמור, כתובות כולן בלשון העברית, ששליטתו בה ניכרת. ברשימתו שלהלן אף שולבו שיבוצים מפסוקי התנ"ך, אף כי הרישומים עצמם מסורבלים למדי ואינם גדושי מליצות ופרטים כרישומיו של רי"כ.

על זיקתו לקבלה מעידות הרשימות שבהן העתיק תפילות קבליות, כוונות וצירופי שמות. שני הפיוטים הנ"ל, שהראשון בהם ייתכן שחובר ע"י ראי"ר עצמו, כתובים גם הם ברוח הקבלה.

געגועים עזים לציון ולגאולה מילאו את ליבו של ראי"ר. הדבר בא לידי ביטוי בפיוט הנ"ל וברשימות אחרות. אף ביישומה של האמנציפציה שניתנה בימיו רואה ראי"ר, כפי שנראה להלן, אפשרות וסיכוי לפעמי משיח. כיסופי הגאולה הביאו את ראי"ר אף למעשים. אף שאפשר ששמע את "סדר המילה שנהגו בחברון תוב"ב" מפיו של שד"ר, שכן בתקופה הנידונה עדיין סוכבו שלוחי ארץ ישראל בקהילות איטליה ואף זכו להערכה ולתרומות, הרי ש"מ"סדר המילה טוב שראיתי בירושלים ת"ו" אנו למדים כי ביקר בארץ, חונן את עפרה, ואף כאן התעניין במנהגי מילה.³⁴

סביר להניח כי ראי"ר, בתפקידו כמוהל, היה מנכבדי הקהילה, ואכן בכרית אותה ערך לבנו שימש כסנדק רבי יצחק פארדו, בנו ולאחר מכן ממלא מקומו של רבה דאז של וירונה "כמוהר"ר הגדול ר' שמואל דוד פארדו נר"ו, תלמיד חכם ידוע בזכות עצמו. נראה שרק מסיבות טכניות הרב פארדו עצמו לא שימש סנדק, שכן גם הוא נהג מדי פעם להתכבד

זל"ה" המספר על מקרה בו שחת רמו של הילד הנימול, והנ"ל עצר את שטף הדם בעזרת כוונות וקריאת קטעי "זוהר" מתאימים; תרופות שונות לנימולים, אחת מהן "מפי מוהר"ר יהושע אהרון כהן צוק"ל". ברשימת מרכיבי התרופות גם מילים בכתב לועזי. החלק השני כולל רשימות נימולים.

³¹ סביר להניח כי אנשים העדיפו מוהל בן משפחתם. מפנקסו של רי"כ אנו למדים כי בני משפחת פרארוי נימולו על פי רוב על ידי בן משפחתם נפתלי פרארוי, ורק כאשר "היה אנוס" ולא יכול למול, נימולו בידי רי"כ.

³² ראי"ר אינו היחיד במנהגו זה. תופעה דומה אנו מוצאים גם בפנקסו של מרדכי פציפיצי (ראה לעיל הערה 4). כך למשל ברישום קסג נזכר אבי הבן "הרופא אמליו פיררה די לאון", או ברישום של"ה "הרופא אלברתו הריאס". פציפיצי מצייין אף שאר מקצועות הפשיים, כגון ברישום כ, שבו הוא מצייין כי הסנדק היה "הפרקליט כמר משה פנציי".

³³ בוירונה פעל כמוהל הרופא נפתלי פרארוי. סביר להניח כי בקהילות אלו, שבהן מספר הלידות היה קטן, עסק המוהל במקצוע נוסף.

³⁴ כפי שכבר צוין לעיל, ההתעניינות במנהגי מילה אופיינית גם לרי"כ.

בסנדקאות (למשל ביום י"ג בתמוז תר"י). ברור שאין כאן אפילו שמץ של רמז ליחסים מתוחים בין השניים. התארים שבהם מכבד ראי"ר את הרב פארדו וידידותו עם בנו מעידים כי יחסיהם היו מצוינים. רשימתו של ראי"ר, "חסדי ה'" (ראה להלן), מלמדת גם היא על יחסיו הטובים עם ראשי הקהילה.

שלושה ילדים נולדו לראי"ר מאשתו רחל. הגדולה, צילה שמחה, נולדה "ביום שבת קודש תרומה ו' לחדש אדר ב' שנת ה'תקצ"ו" (1836). בט"ו באלול תקצ"ח (1838) נולדה לו בת נוספת, מנטה רבקה, אולם זו, לא עלינו, הלכה לעולמה לאחר מספר חודשים. אף בנו, יוסף צבי ניסים, שנולד בניסן תר"א (1841), וראי"ר אף מספר על לידתו ומילתו ברשימה חגיגית, הלך לעולמו ל"ע והוא ילד בן חמש.³⁵

ברשימותיו חמיו אינו מוזכר בשמו, אולם הוא מזכיר כי "אודה ה' בכל לבב כי ביום שבת קודש ויחי י"א לחדש טבת שנת ה'תרי"ט בסיעתה דשמייה מלתי בן לכמוהר"ר חותני על ברכיו וקראתי שמו דוד שמואל חי". ידוע לנו גם על גיסתו, אחות אשתו, יודיטא, ששימשה כסנדקת במילת בנו יוסף צבי ניסים. אח היה לו לראי"ר ושמו שלמה נחום חי, וראי"ר מל את בנו אלדד יוסף דוד חי על ברכי גיסו ר' רפאל הלוי. אח זה, שלמה, שימש כסנדק בי"ז בתשרי תר"ל למנחם שבתי ברוך חי, בנו של "מעלת המשכיל יהודה ראוינה" שכפי הנראה היה גם הוא בן משפחתם.

כאמור, שלא כעמיתו, ואולי אף רבו, רבי יחיאל כלבי, אין ראי"ר מרכה בסיפור מעשים שהיו. אין הוא מספר אלא על אירוע אחד הקשור בתפקידו כמוהל. אירוע זה, שרומם את רוחו ואף נראה לו כפעמי גאולה, אירע ביום ה' בטבת תרכ"ט (1869). וכך מספר לנו ראי"ר:

חסדי ה' אזכיר תהלות ה'³⁶

איש אחד מבני הנוצרים אשר בעיל מילאנו קרלו Santambrogio שמו לקח לו אשה מבנות ישראל ושמה חנה חמיץ. ותהו האשה ותבא עם אישה בוירוניה ותלד בן והאיש Santambrogio גם כי לא המיר דתו גמר בליבו להכניס את בנו שנולד לו בכריתו של אברהם אבינו וצוני למול את בשר עורלתו ובעצם היום הזה ברשות הרב וראשי העדה מלתי את הילד כדין וכהלכה וקראתי שמו יהושע חיים להודות ולהלל לאדון הכל אשר עשה לעמו ישראל תשועה גדולה ופורקן כהיום הזה בשבר מוטות עוליגו³⁷ ויקרא דרור בארץ לכל יושביה³⁸ והושיבנו בעת שלום³⁹ השקט ומנוחה ואין מחריד י"ר שבימיו וכימינו יקויים מקרא שכתוב⁴⁰ 'המתברך בארץ יתברך באלהי אמן והנשבע בארץ ישבע

³⁵ אסונות דומים פקדו גם את המוהל מנחם ויאנטי (ראה לעיל הערה 11). שתיים מבנותיו, שתיהן בשם רחל, מתו בינקותן. לרוב אין המוהלים מציינים מקרים של תמותת תינוקות שלא מבני משפחתם. יוצא מכלל זה חתנו של אברהם מורפורגו (ראה לעיל הערה 3) המציין זאת כהערת שוליים סמוך לרישום. מרשימות אלו עולה כי תופעה מצערת זו הייתה נפוצה מאד.

³⁶ ע"פ יש' סג ו.

³⁷ ע"פ וי' כו יג.

³⁸ ע"פ וי' כה י.

³⁹ ע"פ קה' ג ח.

⁴⁰ יש' סה טז.

כאלהי אמן' וזה יאמר לה' אני וזה יקרא בשם יעקב וזה יכתוב ידו לה' ובשם ישראל יכנה⁴¹ כי מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים⁴² אכ"ר כ"ד הכו"ח פה וירונה יע"א היום יום ה' לחודש טבת שנת לא ישמע עוד חמס בארצך⁴³ לפ"ק אברהם יחזקאל ראוינה בר שמואל חי ז"ר.

עניין רב יש בגישתו של ראי"ר למקרה זה, שבו מל בן לאם יהודייה ואב נוצרי. מחד גיסא הוא לא מל את הילד על דעת עצמו, אלא ברשות הרב⁴⁴ וראשי העדה⁴⁵. העובדה שסנדק וסנדקת אינם נזכרים כאן היא עדות לכאורה ליחס מסתייג. מאידך גיסא הוא רואה כמאורע, ובעיקר בשוויון הזכויות שאפשר אותו, אות מבשר גאולה. ראי"ר אף מודה לה' על כך שזכה לחיות בתקופה זו. התלהבותו גדולה עד כדי כך שאף את שם הילד הוא קורא על שם המאורע.

ראי"ר אינו יוצא דופן בהתלהבות זו משוויון הזכויות, המתעלמת לכאורה מסכנת ההתבוללות הטמונה בשוויון זה. רבים מבני דורו היו שותפים להתלהבות זו, ואף היו מהם שראו כאמניציפיציה תחליף לגאולה.⁴⁶

ראי נאמן לאווירת התקופה, שבה משתלבת היטב גישתו של ראי"ר, יש לראות בשאלה שהופנתה לרבי משה ישראל חזן,⁴⁷ רבה של רומא, וכתשובתו לשאלה זו.⁴⁸ השואל, איש פיררה, המתואר על ידי רבי משה ישראל חזן כ"גבר שלים בתורה וכיראת חטא", מעלה אפשרות להיתר גילוח הזקן בחול המועד. מלבד נימוקים הלכתיים שונים, מתייחס השואל גם למצב החברתי, המחייב לדעתו גישה מקלה בהלכה, וזאת בכדי למנוע את בריחת ההמונים מהדת. כראש דבריו מתאר השואל את הנתק בין הרבנים לבין העם. מחד גיסא, דבקותם המוחלטת של הרבנים בהלכה, ומאידך גיסא, העם הנוטש בהמוניו את מורשת אבותיו. השואל תולה את הסיבה לעזיבת המסורת ברצונם העז של בני הדור לשוויון זכויות, ובתוך הדברים מביע את התלהבותו שלו משוויון הזכויות: "וכני ישראל אשר כל מחשבתם הוא לרוץ במרוצת הזמן (אמת כי הוא זמן חביב, כי ה' ציווה עליו יהי אור ויהי

⁴¹ ע"פ יש' מד ה.

⁴² ע"פ יש' יא ט.

⁴³ ע"פ יש' ס יח.

⁴⁴ אותו אין הוא מזכיר בשמו. מעניין לציין כי גם ר"כ לעולם אינו מזכיר את ראשי העדה בשמם, כי אם בתארים שונים, כגון "המורי צדק".

⁴⁵ התייעצות עם חכמי הקהילה וראשיה היו, כפי הנראה, דבר מקובל בין המוחלים. כך, למשל, מספר לנו ר"כ על בנו של יעקב חמין שנוולד בין השמשות של שבת קודש ג' בתשרי התקפ"ב, ונתעוררה השאלה האם יש למולו ביום כיפור או למחרתו. הדבר הובא להכרעתם של "בני הישיבה" והם "חקרו ושאלו היטב לנשים אשר נמצאו אצל היולדת בעת לדתה ואמרו כולנה כפה אחד שנוולד בין השמשות אחר שקיעת החמה הרבה והלאה". בסופו של דבר נימול הילד בי"א בתשרי.

⁴⁶ כנגדם יוצא שד"ל בחרוזיו השנונים: "יאבד כז יקתה אם ולזקנת אב ילעג ויעש גילוליו אמניציפיציון. תדבק לשון לחיך אף תכה עין ימין יכוש תיבש ידי אם אשכחך ציון", פרקים במשנת שד"ל, ירושלים תשכ"ח, עמ' 39.

⁴⁷ יליד איזמיר, גדל ונתחנך בירושלים, כיהן כרבן של מספר קהילות במזרח, בין השנים תר"ז- תרי"ד (1847-1854) כיהן כרבה של רומא, לאחר ששהה תקופה בליוורנו. גדול בתורה ובקי בכל חרייה ועם זה בקי בחכמות ובשפות. פעל רבות להעמדת חומת הדת על תלה ונודע במאבקו ברפורמים. עיין עליו בספרו של פרופ' יוסף פאור הלוי, הרב ישראל משה חזן, האיש ומשנתו, ירושלים תשל"ז.

⁴⁸ שו"ת "כרך של רומי", סימן ח. השאלה הופנתה בסוף שנת תר"ח או תחילת תר"ט (1848).

אור!) ולכן ערוג יערג לראות בכל עבר ופנה היהודים חפשים כשאר אזרחי הארץ בכשיל ובכליפות יהלמון כל בניין תורתנו הקדושה, אשר כפי מזימותיהם היא מחיצת ברזל המוטלת בינם ובין הדרור אשר המה מבקשים". לשם הצלת היהדות קורא השואל לרבנים להתיר "מה שבידם לאמר ראה זה מותר הוא", דבר שיגרום לכך ש"צאן מרעיתם יטה און לדבריהם כשיאסרו הדברים שאין לאל ידם להתיר".⁴⁹

רבי משה ישראל חזן חולק בחריפות על גישה זו, אף כי גם הוא מציין כי מצוות רבות "היו לבני ישראל חומות גבוהות וראשם בשמיים בינם לבין הדרור אשר המה מבקשים", אין הוא גורס כי גישה מקלה בהלכה תעצור את נטישת המסורת. לדעתו, "לא תרופה לתחלואי דורנו בשום אופן שבעולם כי אם בזאת, לנהלם בחכמה עצומה ובמתק ורצון ויבא בעל המחשבות והוא בעל הכרם יסוכבנהו יבוננהו ויטעהו שורק ואנחנו את נפשנו הצלנו". יש להרגיש כי רמי"ח לא היה יהודי איטלקי כי אם ספרדי יליד איזמיר שגדל והתחנך בירושלים.

הרב השואל, שלא נזכר כאן בשמו, רואה בשוויון הזכויות משאת נפש, ובמימושו - חסד עליון מיוחד. אמנם הוא מודע לירידת קרן הדת הבאה בעקבותיו, אולם אין בכוח מודעות זו בכדי להמעיט את התלהבותו. כעצה לעצירת הסתף אין הוא מציע לבצר את חומות הדת ולהילחם על קיומה המלא גם כתנאים החדשים, ואולי אדרבה תוך כדי ניצולם, כי אם ההפך, השואל קורא לרבנים לסגת מעמדות שונות ולהקל ככל שההלכה מאפשרת, דבר שיש לראות בו כמעט השלמה עם מגמת עזיבת המסורת.⁵⁰

שורשיה של גישה זו נעוצים עמוק בתולדותיהן של קהילות ישראל באיטליה. מתקופה קדומה נטו יהודי איטליה לפתיחות ולמעורבות בחברה הסובבת אותם, והשכלה כללית הייתה נפוצה ביניהם.⁵¹ בתקופה מאוחרת יותר, סוף המאה הי"ח והמאה הי"ט למניינם, היא

⁴⁹ גישה זו אינה ייחודית לשואל זה. אף כי תנועת הרפורמה מעולם לא מצאה אחיזה באיטליה, היו בין חכמיה כאלה שהציעו תיקונים שונים בדת. ראה: מנחם עמנואל הרטום, "על תנועת הרפורמה באיטליה", ספר זיכרון לשלמה סאלי מאיר, ירושלים תשט"ז. ראה עוד: דוד מליכאל, "טכנולוגיה ותרבות בעניין שרפת המתים", איטליה י (תשנ"ג), עמ' לו-ע.

⁵⁰ השלמה כזו, גם מצד לומרי תורה ושומריה, עם מגמת החילון וההתבוללות, מצאנו בדבריו של רבי יצחק הלוי מפררא, תושב פדובה וחניך בית המדרש לרבנים שבה, בתוך מאמרו על רבי יצחק למפרונטי (נדפס ב"השלמות לפחד יצחק", הוצאת מקיצי נרדמים, תרל"א) בתארו את ישיבות איטליה. התיאור נפתח במילים "ועכשיו שהזכרתי שם הישיבות יפה בעיני להודיע ברבים מה היה טיבם בערי איטליה בדורות שעברו וזה יועיל גם כן להבין דברים שהובאו בספר פחד יצחק". במילים אלו כבר ניתן להבחין בכך שהכותב ראה בישיבות דבר שעבר מן העולם כחוקף הזמן והנסיבות, והוא אף אינו מתאונן על כך. יש לציין כי הישיבות האיטלקיות לא היו רק מקום לימוד, אלא היו גם כעין "רבנות" והנהלה רוחנית לקהילה, ולפיכך יש לסגירתן משמעות חברתית רבה. יתרה מזו, בהמשך התיאור נכתב על תפקידן של הישיבות בקיום דיני ממונות על פי הש"ס, אולם הכותב אינו תולה את העדפת הישיבות על פני הערכאות בחיוב ההלכתי הפשוט, אלא מנמק זאת בחשיבותן של הישיבות בעיני אנשי העדה. אף את ההליכה לערכאות של בני דורו שלו אין רואה הכותב כדבר פסול, למרות האיסור ההלכתי ולמרות המשמעות החברתית שבדבר.

⁵¹ די אם נזכיר כאן את רבי יהודה אריה די מודנה, או את רבי עזריה מן האדומים. אף רבנים ארוקים יותר, כרבי יצחק למפרונטי, ששימש גם כרופא, ואחרים, היו בעלי השכלה כללית נרחבת. ראה גם הקדמתו של רבי עזריה פיגו לספרו "גידולי תרומה", שם הוא מתאונן על כך שאת שנות צעירותו השקיע בלימוד חכמות ולא בתורה.

התקופה שבה אנו דנים, נתקבלה ההשכלה באיטליה בזרועות פתוחות.⁵² חכמי איטליה ראו בה את המשכה הטבעי של היהדות ולא הכחינו בזרועי ההתבוללות הטמונים בה. "מימיה של היהדות האיטלקית", אומר שד"ל, "לא היתה מהפכנית ולא אדוקה עד כדי קיצוניות, אלא נוחה ונאורה".⁵³ אם כי נוחות ונאורות זו תרמו והפרו לא כמעט את יצירתה של יהדות זו, הרי שלא פעם גם גבו מחיר כבד.⁵⁴ ברם אפלייתם החוקית של היהודים בתחומי בחירת מקצוע, סגירתם בגטאות, והגבלות מהגבלות שונות, היוו סכר בפני התבוללותם. משנפרץ הסכר לא עבר זמן רב ותהליך ההתבוללות החל מכה במלא עוזו. הלשון העברית, ששימשה כמשך שנים ארוכות לשון לימוד היה בישיבות איטליה, הלכה ונשתכחה.⁵⁵ שמירת המצוות הלכה ונתרופפה. אף לימוד התורה נעשה נדיר יותר ויותר. ה"ישיבות" המסורתיות נסגרו בזו אחר זו, בייחוד לאחר שאיבדו את תפקידן בהנהגת הקהילה. שלא כבקהילות אחרות לא לווה תהליך זה במאבקים קשים ובוועועים. כשם שלא היה בקהילות אלו מרד במסורת, אלא זו הלכה והתפוררה מאליה, כך לא קמה תנועה נגדית לשמירת תורה ודבקות במסורת.

ניתן אפוא לומר, שבעוד שבקהילות אחרות עמד שוויון הזכויות בראשיתו של תהליך החילון וההתבוללות הרי שבאיטליה לא היה שוויון הזכויות אלא בכחינת "מכה בפטיש", כפי שמסביר זאת ד"ר פציפיצי:⁵⁶ "הגיתוק הרוחני שהתפתח לאט לאט התגלה בבת אחת, כל היהדות עמדה להתפורר, והוכח שהחזיקה מעמד עד לאמנציפציה מכח ההתמדה ולא מכוחה היא".⁵⁷

⁵² פרופ' ישעיהו זנה, "היהדות האיטלקית", ירושלים תשכ"א, פרק ה, עמ' כה.

⁵³ שם, פרק ו, עמ' כו.

⁵⁴ כבר רבי שמואל אבוהב מתאונן: "עשרה קבים של אפקירותא והמרה ירדו לעולם, תשעה נטלו בני איטליה ואחר שאר הגולה". ראה שו"ת דבר שמואל, תשובה מט. רבי שמואל אבוהב מייחס תופעה זו לקולות בהן נהגו רבים מיהודי איטליה בדיני סתם יינם, דבר שגרם לקירוב לבבות בלתי רצוי בין יהודים לנוצרים. בצוואתו שנרפסה יחד עם תשובותיו, תחת השם "משמרת הקודש", הוא מתאונן גם על ההולכים לדרך בערכאות של גויים ועל המקיפים פאת ראשם כדי לחבוש עליו פאה נוכרית כמנהג גויי הארץ. ליחס הקל למצוות אלו, שמקורו בקרבה לתרבות העמים, ישנה גם משמעות חברתית, והיא שעמדה ביסודו של תהליך החילון וההתבוללות המהיר של קהילה זו. רבי שמואל אבוהב היה יליד המבורג, רב הקהילה הספרדית בוניציה משנת ת"י עד לפטירתו בשנת תנ"ד. החזיר"א, ב"שם הגדולים", בערכו, מכנהו "הקדוש". אבוהב החזיר רוח של אדיקות לקהילות איטליה. בין תלמידיו נמנים הרבנים הארוקים יותר והנוטים פחות להשכלה כללית, ובהם רבי דוד פארדו, יליד וניציה ורבה של סרייבו, אף הוא מן המחמירים והמסתייגים מן התרבות הכללית.

⁵⁵ ראה הקדמת שד"ל לספר שיריו "כינור נעים", נרפס לאחרונה בתוך: שד"ל מגיש מכתבי ריה"ל, מאת יוסף האוכן, תל אביב תשנ"ו, עמ' 253, בקטע המתחיל ב"ואולם כי תשא עיניך"; ובעמ' 254, בקטע המתחיל ב"שבר על שבר נקרא".

⁵⁶ תמר אוקרט, הציונות החלוצית באיטליה, עמ' 13. ד"ר פציפיצי נולד בפירנצה בשנת תרמ"ט (1889), ונפטר בבני ברק בשנת תשמ"מ (1980). הוא היה מחוללה של התעוררות לאומית בקרב יהודי איטליה וממנהיגייה הבולטים של יהדות זו. עיין בספר מפירנצי באיטליה לירושלים, מזכרונותיו של ר' יהודה מנחם אלפונסו פציפיצי, ירושלים תשמ"ד.

⁵⁷ על דמותה המיוחדת של יהדות זו והסיבות להתבוללותה המהירה ראה עוד: יצחק בן צבי, "על יהודי איטליה", ספר הזיכרון לשלמה סאלי מאיר, ירושלים תשט"ז; עמנואל ברי, התפוצה - מערב אירופה, ירושלים תשל"ו, עמ' 201; מנחם יהודה אלפונסו פציפיצי, מפירנצי באיטליה לירושלים, ירושלים תשמ"ד, ביחוד עמ' 9-13.

לא ייפלא ששוויון הזכויות נתקבל בקהילות איטליה בשמחה ובהתלהבות, גם בקרב יהודים שומרי מצוות ואף בקרב רבנים ושאר כלי קודש.

הן ההתלהבות היתרה משוויון הזכויות, והן ההתעלמות מתופעות חמורות של התבוללות וההשלמה עמהן, היו, כפי שראינו, אופייניות לבני הדור באיטליה ובכלל זה בוירונה.

אין לומר שהרבנים לא מחו כלל נגד תופעות אלו,⁵⁸ אולם האווירה הכללית של אדישות לעניינים יהודיים, הרצון העז להשתלבות בסביבה, חוסר המודעות, גם מצד מצד הרבנים ושומרי המסורת, למשמעותן החברתית של תופעות שונות, כל אלה יחד עם הפתיחות המסורתית של יהודי איטליה, הביאו להתפוררותם הכמעט מוחלטת של החיים היהודיים בגולה זו.

⁵⁸ שאל בשיא בחיבורו "דרכי ביהדות-איגרת לידיד ותיק", שדה אליהו תשל"ג, עמ' 45, מספר, כי עם מתן זכויות אזרחיות ליהודים מצד ממשלת איטליה, סברו יהודי וירונה כי הואיל ולמשל נישואי תערובת בין יהודים לגויים מותרים על פי החוק, הרי הם מותרים גם על פי ההלכה. רבה דאז של וירונה, רבי יצחק פארדו, נשא דרשה מיוחדת בבית הכנסת כדי להילחם באי הבנה זו. הדבר ניכר גם בספרי הדרוש של אותה תקופה. ראה למשל: "שפת אמת" לרבי ישמעאל הכהן, רבה של מודנה. שד"ל ניסה גם הוא לשמר את מסורת היהדות, והדבר ניכר היטב מתוך כתביו. לדוגמה יש לציין את הקדמתו לספר שיריו "כינור נעים", שבה הוא מבכה את נטישת המסורת ואף מציין כי זו באה בעקבות שוויון הזכויות. ראה בייחוד את הקטע המתחיל ב"ואיך אתריש ואתאפק", נדפס לאחרונה בתוך "שד"ל מגיש משירי ריה"ל" מאת יוסף האובן, תל אביב תשנ"ו, עמ' 253-256.

נספח

הפיוט "הוכן בחסד"⁵⁹

זאת תורת העולה עליה השלם/הן הכסא שלם
זכרון לטובה מפי המוחל/אל אליהו אורו בי יהל
ירוזו רברו פעמים שלש לא יחשה/הילד הננו ואליו הוא נושא
לכו אמור לו פניו לשחר/בי בוא יבוא ולא יאחר

הוכן בחסד זה הכסא	של אליהו הנביא
זכור לטוב יהיה התשבי	בכנפיו לנער יחסה
הן לכבודו לאהל מכסה	רכב ישראל הוא אבי
כסא הזה מכון הנביא	אליהו עליו נושא
עומד לימני לי משגבי	מעין אדם אך מתכ[סה]
לטוב זכור זה הוא הכסא	של אליהו הנביא

זאת תורת העולה - וי' ב. עליה השלם - ראה יומא לג ע"א; פסחים נח ע"ב; שם צט ע"ב; הן הכסא שלם - תנחומא תצא יא; ועיין שמי יז טו, רש"י ד"ה כי יד. אורו כי יהל - איוב לא כו. ירוץ דברו - תהי קמו טו. פעמיים שלש - איוב לג כט. לא יחשה - ע"פ יש' סב א; סה יא. הילד הננו - ע"פ בר' לו ל. ואליו הוא נושא - ע"פ דב' כד טו. לכן אמור לו - ע"פ דב' כב יב. פניו לשחר - ע"פ מש' ז טו. כי בא יבא ולא יאחר - חב' ב ג.

הוכן בחסד זה הכסא - ע"פ יש' טו ה. בכנפיו לנער יחסה - ע"פ תהי' צא ד. לכבודו לאהל מכסה - שמי' כו יד. רכב ישראל הוא אבי - ע"פ מל"ב ב יב. כסא הזה מכון הנביא - ע"פ תהי' פט טו; צו ב. אליהו עליו נושא - ראה דב' כד טו. לי משגבי - ע"פ תהי' נט יז; צד כב. מעין אדם - ע"פ יר' לג י.

⁵⁹ נקדנו של הפיוט טעה בניקודן של מילים רבות, ויש טעויות ניקוד שנוצרו כנראה בדפוס, כגון אליהו.